

IV. dönemiyle beraber çoğu kendi yazarlarının telif ve tercüme eserleri olmak üzere kitap yayını da yapan dergi 1967-1975 yılları arasında altmış yedi kitap yayımlamış, bu tarihten sonra faaliyetini Dergâh Yayınları olarak devam ettirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Ankara 1973, s. 62-72; Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbiâli* (İstanbul 1975), İstanbul 1985, s. 389-392; Muhammet Sarıtaş, *Nurettin Topçu'da Sosyolojik Pedagojik Yapı*, Ankara 1986; Beşir Ayvazoğlu, *İslâm Estetiği ve İnsan*, İstanbul 1989, s. 371-386; Ali Osman Gündoğan, *Blondel'in Felsefesi ve Türkiye'deki Etkisi* (yüksek lisans tezi, 1991), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Süleyman Seyfi Öğün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul 1992; Hüseyin Öztürk, "Nurettin Topçu'da Hareket Düşüncesi", *Nurettin Topçu'ya Armağan*, İstanbul 1992, s. 118-122; H. Bayram Kaçmazoğlu, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri*, Erzurum 1995, s. 170-187; Mustafa Kök, *Nurettin Topçu'da Din Felsefesi*, İstanbul 1995; Nurettin Topçu, "Hareket'in Otuz Yılı", *Hareket*, sy. 37, İstanbul 1969, s. 4-6; Yaşar Yorulmaz – Necmettin Turinay, "Dergilerimiz 2: Hareket", *Ortadoğu Gazetesi*, Ankara 2 Ekim 1975; Asım Yenihaber, "Tebliğ Dergicilik ve Hareket'in 40. Yılı", *Hareket*, sy. 1, İstanbul 1979, s. 57-64; Mehmet Kaplan, "Kırk Yıllık Hareket", a.e., sy. 1 (1979), s. 64-67; Hamza Türkmen, "Hareket Dergisi 1939-1982. Millî İslâm Teorisi ya da Millî Dindarlık", *Hak Söz*, sy. 41-42, İstanbul 1994, s. 48-61; D. Mehmet Doğan, "Hareket", *TDEA*, IV, 106-108.



M. ORHAN OKAY

HAREKET-i ALTMİŞLİ

Osmanlı medrese sisteminde
Sahn-ı Semân ile
Süleymaniye arasındaki
Altmışlı medreselerin ibtidâ-i
altmışlıdan sonraki derecesi
(bk. MEDRESE).

HAREKET-i DÂHİL

Osmanlı medrese sisteminde
ikinci kademeyi oluşturan
dahil medreselerinin
ibtidâ-i dâhilden sonraki derecesi
(bk. MEDRESE).

HAREKET-i HÂRİC

Osmanlı medrese sisteminde
ilk kademeyi oluşturan
haric medreselerinin
ibtidâ-i hâricden sonraki derecesi
(bk. MEDRESE).

HAREKET ORDUSU

Otuzbir Mart Vak'ası'nı
bastırmak üzere
Selânik'ten İstanbul'a gelen ordu.

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra hükümetin her işine karşı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin basıkcı tutumuna karşı oluşan muhalefetle cemiyet arasındaki mücadele Otuzbir Mart Vak'ası'nın meydana gelmesine sebep olmuştu (31 Mart 1325/13 Nisan 1909). Bir süre önce Meşrutiyet'i korumak üzere Selânik'ten getirtilerek Taşkış-la'ya yerleştirilen avcı taburlarının isyanı ile başlayan olaylar Selânik'te duyulur duyulmaz, Üçüncü Ordu kumandanlığı ve Rumeli umum müfettişliği görevinde bulunan birinci ferik Mahmud Şevket Paşa başkanlığında yapılan toplantıda Rumeli'den gönderilecek bir ordu ile isyanın bastırılmasına karar verilmişti. Toplantıda İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile ortaklaşa hareket edilmesi ve 14 Nisan 1909 günü Selânik Hürriyet Meydanı'nda bir miting yapılarak kamuoyunun da harekete geçirilmesi kararlaştırılmış, bunun üzerine Türk, Rum, Sırp, Arnavut, Bulgar, Ulah, Makedon, Ermeni ve yahudilerden oluşan 20-30.000 kişilik bir kalabalıkla yapılan miting, "Silâh başına arş İstanbul'al" sloganı ile sona ermişti. Bu sırada, Otuzbir Mart Vak'ası'ndan sonra İstanbul'dan kaçan İttihatçılar da Selânik'te bulunuyor ve 1908 inkılabını yapan subaylarla bir araya gelerek isyanı bastırmanın yollarını araştırıyorlardı. Mahmud Şevket Paşa, Selânik İttihat ve Terakkî Cemiyeti yoluyla Edirne'de bulunan II. Ordu kumandanı Ferik Sâlih Paşa ile temas kurarak İkinci ve Üçüncü ordulardan müteşekkil bir ordu hazırlanmasını teklif etti. İstanbul'a sevkedilecek ordu iki mürettep firkadan oluşacaktı. Selânik'ten gönderilecek tümen ve gönüllülerden oluşan birliklerin kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa, erkâniharbi Kolağası Mustafa Kemal, Edirne'den hareket edecek birliklerin kumandanı Mirlivâ Şevket Turgut Paşa, erkâniharbi Kolağası Kâzım Karabekir olacak ve bu mürettep ordu Mahmud Şevket Paşa'nın emrinde bulunacaktı. Orduya Hareket Ordusu adı Kolağası Mustafa Kemal tarafından verildi.

14 Nisan 1909 günü Hareket Ordusu'nun Arnavut, Bulgar, Rum, Sırp, Makedon vb. milletlerden oluşan gönüllü birlikleri yola çıktı. Gönüllüleri idare edenler

arasında Sandanski, Paniça, Çirçis, Kaptan Keta, Krayko gibi Meşrutiyet'ten önce devleti Balkanlar'da uğraştıran çete reisleri yanında Resneli Niyâzi, Eyüp Sabri gibi önde gelen Meşrutiyetçiler de bulunuyordu. "İttihâd-ı anâsır" düşüncesinden hareket eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti, mümkün olduğu kadar çeşitli milletlerden gönüllüleri orduya almayı uygun görmüş, ayrıca Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüdüğü bir sırada askerî gücün Rumeli'de zayıflamasından dolayı çetelerin gönüllü adıyla ordunun bünyesine alınarak kontrol altında tutulması düşünülmüştü.

Binbaşı Muhtar Bey kumandasındaki ilk öncü birliğinin 15 Nisan 1909 akşamı Selânik'ten hareket edip 16 Nisan'da Çatalca'ya geliş hükümeti telaşa düşürdü. Durum mecliste görüşülerek ordunun Çatalca'da kalması için çareler aranmaya başlandı. Tophâne-i Âmire Nâzırı Ferik Hurşid Paşa, Erkâniharp Mirlivâsi Memduh Paşa, Halep mebusu Nâfi Paşa, Üsküp mebusu Said Efendi, Rize mebusu Ahmed Bey ve Dersvekili Hâlis Efendi'den oluşan bir heyet askere nasihat için Çatalca'ya gönderildi. Bu şekilde askerî İstanbul'a girişi biraz geciktirilmiş oldu. Hükümet ayrıca azınlık mebuslarından bir heyeti Çatalca'ya yolladıysa da bir sonuç alınamadı. Bu sırada İttihatçılar, ülkenin her tarafından gönderdikleri telgraflarla Tevfik Paşa'nın sadâretten uzaklaştırılıp yerine Hilmi Paşa'nın getirilmesini istiyorlardı. Ayrıca İstanbul'daki askere ve Rumeli'den gelen orduya karşı yapılan propagandalar, her iki tarafı psi-

Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa ile kurmay heyeti



HAREKET ORDUSU

kolojik olarak birbirine düşman haline getirmişti. İstanbul'a yaklaştıkça büyüyen Hareket Ordusu 19 Nisan 1909 günü Yeşilköy'e hâkim oldu. 20 Nisan'da Bakırköy'e girildi. Ordu İspartakule-Halkalı hattını tuttuğu bir sırada İstanbul'daki bazı azınlık mebus ve temsilcileri gelerek orduya katılmak istedilerse de bu istekleri kabul edilmedi.

Yeşilköy'e yerleşen Hareket Ordusu, hükümete baskı yaparak Otuzbir Mart Vak'ası'na karışan askerlere Rumeli kuvvetlerine karşı koymamaları için yemin ettirilmesini istedi. Hükümet, Dahiliye ve Harbiye nezâretleriyle meşihattan bir heyet oluşturup askerleri itaate davet etti. Aynı gün (19 Nisan) Hareket Ordusu adına Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reisi İzzet Paşa'ya ve İstanbul halkına hitaben bir beyannâme neşredildi. Beyannâmede Meşrutiyet'e darbe vuranların şiddetle cezalandırılacağı, kaldırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konulacağı, halka dokunulmayacağı, ordunun vatanın selâmetinden başka bir şey düşünmediği belirtiliyordu.

Beyannâmenin neşri üzerine Hassa Ordusu kumandanı birinci ferik Nâzım Paşa ve bazı kumandanlar, Hareket Ordusu'na silâhla karşı konulmasına dair pağışaha teklifte bulundular. Fakat bu teklif, asker arasında kan dökülmesini istemediğini, müslümanı müslümana kırdıramayacağını söyleyen II. Abdülhamid tarafından kabul edilmedi. Bu gelişmeler olurken İstanbul basını da Hareket Ordusu'nu desteklemeye başlamıştı. Hareket Ordusu'nun bu sıradaki sayısı nizamî kuvvetler olarak 40-50.000, gönüllüler olarak da 25-30.000 civarındaydı. Ordunun ihtiyaçları, geldikleri bölgenin mal sandıkları ve gümrük gelirleriyle Makedonya'daki zengin müteahhitlerce karşılanıyordu.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin önde gelenlerinden Cemal ve Enver beyler, Otuzbir Mart Vak'ası üzerine Yeşilköy'e gelerek Hareket Ordusu'na katıldılar. İstanbul'da durum kontrol altına alındıktan sonra Cemal Bey Üsküdar mutasarrıflığına getirildi. Enver Bey ise tekrar Berlin'deki ataşelik görevine döndü. Hareket Ordusu'nun İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile alâkası olduğu yolunda basında çıkan haberler üzerine kumandanlık bir beyannâme daha neşrederek Hareket Ordusu'nun görevinin siyasî olmayıp askerî olduğunu ilân etmek zorunda kaldı. 22 Ni-

san'da ordunun asıl kumandanı olan Mahmud Şevket Paşa Yeşilköy'e gelip kumandayı ele aldı. Daha sonra Meclis-i Meb'ûsan ve Âyan Meclisi üyeleri Yeşilköy Yat Kulübü'nde Meclis-i Umûmî-i Millî adı altında toplandı. Meclis-i Millî, Hareket Ordusu kumandanlığının isteklerini kabul ederek âdeta orduya teslim oldu. Bundan sonra Abdülhamid aleyhtarı propagandalar arttı. Mahmud Şevket Paşa da Hüseyin Hüsnü Paşa gibi İstanbul halkına birkaç beyannâme neşretti. Mahmud Şevket Paşa sıkıyönetim, İstanbul'un asayiş, meclisin çıkaracağı kanunlar, padişahın, meclisin ve hükümetin durumu üzerinde duruyordu. Hüseyin Hüsnü Paşa üstü kapalı bir şekilde padişahı tehdit ettiği halde Mahmud Şevket Paşa şimdilik bağlılığını bildiriyor, fakat meclisin çıkaracağı kanunları sıralayıp ordu adına âdeta emir vererek bunların yerine getirilmesini istiyordu.

21-22 Nisan günlerinde İstanbul surlarına yaklaşan Hareket Ordusu birlikleri 22 Nisan gecesi Dâvud Paşa Kışlası'nı işgal etti. Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle 22-23 Nisan gecesi ordu dört koldan İstanbul'a girdi. Beyazıt'ta Harbiye Nezâreti binası ele geçirildi, Taksim ve Taşkışla'da çıkan çatışmalardan sonra Beyoğlu bölgesi de kontrol altına alındı. Kuşatılan Yıldız Sarayı karşı koymaksızın 24 Nisan'da teslim oldu. Çatışmalarda Hareket Ordusu'ndan kırk dokuz kişi öldü, seksen iki kişi yaralandı; İstanbul'daki birliklerin ölü sayısı 230, yaralı sayısı ise 475'ti.

25 Nisan 1909'da Hareket Ordusu kumandanlığı hükümete danışmadan İstanbul'da sıkıyönetim ilân etti. İstanbul'daki avcı taburları ile Hassa Ordusu mensupları Otuzbir Mart isyanından dolayı suçlu görüldüğünden angarya olarak yol inşaatında çalıştırılmak üzere Rumeli'ye sürüldü. Öte yandan Yeşilköy'den Ayasofya'daki binasına dönen Meclis-i Millî, 27 Nisan günü yaptığı görüşmelerin sonucunda II. Abdülhamid'in hal'ine karar verdi. Şehzade Reşad Efendi, V. Mehmed unvanı ile tahta çıktı. Mahmud Şevket Paşa, Sâlih Paşa'nın teklifiyle 15.000 kuruş maaşla 15 Mayıs 1909'da Birinci, İkinci ve Üçüncü ordular müfettişliğine tayin edildi. O günün şartlarına göre hazırlanmış olan bu makam, paşayı Harbiye nâzırının ve kabinenin denetimi dışında bırakıyordu. İlân edilen sıkıyönetimle de paşaya sınırsız yetki tanınmıştı.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a tamamen hâkim olmasından sonra dîvânîharp kurularak Otuzbir Mart Vak'ası'ndan dolayı suçlu görülenler yargılanmaya başlandı. Tophâne Nâzırı Hurşid Paşa Dîvân-ı Harb-i Örfî başkanı seçildi. Buna bağlı olarak kurulan üç tahkik heyeti isyana karışanları araştırıp gerekli raporları hazırlayacaktı. Dîvânîharp kayıtlarından, olaylara karışan askerlerin ne için ve kimin için bu harekete katıldıklarını dahi bilmedikleri anlaşılmaktadır. Dîvânîharpler Abdülhamid'e bağlı paşaları sürgüne gönderdi. Bu gelişmeleri çok iyi değerlendiren İttihatçılar, kendilerine rakip olabilecek bütün siyasî grupları etkisiz hale getirdiler. Öte yandan Hareket Ordusu kumandanlığı, kendi zâbitan ve efradına altın ve gümüşten 11 Nisan 1325 tarihli bir madalya verilmesini kararlaştırdı. Ayrıca Hareket Ordusu şehidlerinin dul ve yetimlerine maaş bağlandı. Hareket Ordusu îlane Komisyonu adıyla kurulan yardım cemiyetince büyük meblağlara ulaşan para yardımı toplandı. İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya devletleri Mahmud Şevket Paşa'yı tebrik ederek madalya ve nişanlarla taltif ettiler.

Hareket Ordusu kumandanlığı, öteden beri İttihat ve Terakkî Cemiyeti yanlısı hükümetlerin düşünüp de gerçekleştiremediği ordudaki Tasfiye-i Rütbe Kanunu'nu tanzim ettirerek uygulamaya koydurdu. Yine kumandanlıkça Yıldız Sarayı Evrakı Tedkik Komisyonu kuruldu. Bu komisyonda Meclis-i A'yan'dan Galib Bey, Meclis-i Meb'ûsan'dan Halil Bey (Menteşe), Trabıusgarp mebusu Ferhad Bey, Kaymakam Sâdık, erkânîharp binbaşısı İhsan gibi kimseler görevlendirildi. Yapılan aramalarda ele geçirilen bütün malzeme komisyon tarafından incelendi. Sarayda bulunan 330 sandık dolusu jurnal Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Harbiye Nezâreti avlusunda yakıldı; bunların çok az bir kısmı kurtarılabildi. II. Abdülhamid'in bütün mal varlığına Hareket Ordusu kumandanlığınca el konuldu. Selânik'teki Alâ-tini Köşkü'ne sürgün edilen II. Abdülhamid'e 1000 lira aylık tahsisat ayrıldı.

Mayıs ayından itibaren Hareket Ordusu birlikleri Rumeli'ye gönderilmeye başlandı; en son Eylül 1909'da gidenlerin hareketiyle ordu görevini tamamlamış oldu. Fakat Mart 1911'e kadar devam eden sıkıyönetim döneminde Meşrutiyet Mahmud Şevket Paşa'nın şahsî diktatörlüğüne dönüştü.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *BEO*, Harbiye- Gelen, nr. 265557; Harbiye-Giden, nr. 265080, 266284; Dahiliye- Giden, nr. 265545, 267692; Meclis-i Meb'ûsan- Gelen, nr. 265151; Meşihat- Giden, nr. 265302; Maliye- Gelen, nr. 263429, 266065; BA, İrade- Askeriye, 15 Rebiülâhîr 1327/22 Nisan 1325, nr. 17; BA, Meclis-i Vukela Mazbatası, Nisan- Ağustos 1325, nr. 126-135; BA, Yıldız- Esas Evrak, Ks. 6, Evr. 1754, Zrf. 82, Kar. 3; Genelkurmay ATASE Arşivi, 9-3411, Dosya 58, Klasör 82, Fihrist 2/17-18; Dosya 38, Klasör 71, Fihrist 4/17; Dosya 45, 38, Klasör 71, Fihrist 5/3, 17, 14/13-15; Dosya 56, Klasör 82, Fihrist 67/1, 69/1-2, 70; Yunus Nadi [Abaloğlu], *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani*, İstanbul 1325, s. 36-42; *Mücâhid-i Hürriyet Mahmûd Şevket Paşa ve Hareket Ordusu* (nşr. Sicill-i Me'murîn Hey'et-i Tahriiriyyesi), İstanbul 1327, s. 8-16; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1985, s. 118-122; W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, London 1909, s. 18, 45, 106-107; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı*, İstanbul 1327, III, 1191; *Düstur*, İkinci tertip, İstanbul 1329, I, 166; E. Pears, *Fourty Years in Constantinople*, London 1916, s. 282-287; Lütfi Simâvi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340, s. 1-2; Tahsin Paşa, *Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 45; İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası* (İstanbul 1961), İstanbul 1986, s. 23, 114-116; Feroz Ahmed, *İttihad ve Terakki* (trc. Nuran Yavuz, İstanbul 1971), İstanbul 1986, s. 17-36; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972, s. 175-176, 282; Ali Cevad Bey, *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi* (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1983, s. 20, 38, 44-58, 186-188; Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 19-37; Zekerîya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Mahmud Şevket Paşa* (yüksek lisans tezi, 1989), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Volkan*, sy. 87, 88, 90, İstanbul 22-28 Mart 1909; *İkdam*, sy. 5334, İstanbul 1 Nisan 1909; *Takvîm-i Vekâyi'*, sy. 182-226, İstanbul 3 Nisan-17 Mayıs 1909; *Sabah*, sy. 7029-7032, İstanbul 20-23 Nisan 1909; "Hareket Ordusu", TA, XVIII, 487.



ZEKERİYA TÜRKMEN

HAREM

(الحرم)

Mekke ve Medine şehirleriyle çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan terim.

Sözlükte "yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz" mânâsına gelen **harem** kelimesi **harâm** ile eş anlamlıdır. Terim olarak Mekke ve Medine'nin, sınırları Hz. Peygamber tarafından çizilen çevresi için kullanılır. Bu bölgelere harem adının verilmesi, zararlılar dışındaki canlılarının öldürülmesi ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılınmış olmasındandır. Bundan dolayı Mekke'ye el-Beledü'l-harâm denildiği gibi Kâbe el-Beytül-harâm, çevresindeki mescid de el-Mescidül-ha-

râm diye anılmaktadır. Mekke haremının dışında kalan bölgeye ise Harem'deki yasakların buralarda kalkması sebebiyle "Hil" denilmiştir.

Herhangi bir coğrafi alana veya yapıya kutsallık atfedilerek diğer mekânlardan ayrı tutulması geleneği, farklı şekillerde de olsa hemen hemen bütün dinlerde mevcuttur. İptidai kültürlerde, ölmüş ataların kabile fertlerine görüldüğü yer olduğu için kutsal sayılan alanlar vardır. Yahudilik'te Yehova'nın insanlara tecelli ettiği yer kutsal sayılır. Aynı şekilde Grekçe'de kutsal alan kavramını ifade eden **naos** ile Latince'de benzeri bir fonksiyona sahip **domus dei** ibareleri "tanrının görüldüğü yer" anlamına gelir (ER, I, 382).

Sumerler'de tapınaklar tanrının insanlara tecelli ettiği mekânlar olduğu için diğer bölgelerden farklı ve kutsaldır. Aynı şekilde Babilonya ve Asur coğrafyasında "zikkurat" adını alan piramitler, içerisinde tanrıların ikamet ettiğine inanıldığı için kutsal mekânlardır.

Ortadoğu'da harem anlayışının en belirgin olduğu din Yahudilik'tir. Belli bir mekânın harem olduğunu belirtmek üzere İbrânice'de yaygın olarak **makdis** ve **makom kodeş** tabirleri kullanılır. Mişna'ya yansıdığı şekliyle yahudi düşüncesi İsrail'in her yerini makdis kabul etmekle birlikte bu yerler arasında da bir derecelenme söz konusudur. Buna göre İsrail yeryüzünün, Kudüs İsrail'in, tapınak Kudüs'ün, Sunak ise tapınağın en kutsal alanıdır (Kelim, 1/6).

İsrailoğulları için en önemli harem, Yahve'nin tecelli ettiği yer (Şekinah Yahveh) olan Beyt ha Mikdaş adlı Kudüs Tapınağı'dır. Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istediği (Tekvîn, 22/2-14), Yahve'nin peygamberlerine görüldüğü yer (İşaya, 6/1; Amos, 1/2; 9/1) burasıdır. Talmudik literatüre göre yeryüzünün yaratılmasına buradan başlanmıştır. Hz. Âdem burada yaratılmış, Hâbil ve Kâbil ilk kurbanı burada sunmuş, tufan sırasında yalnızca burası korunmuş, Hz. İbrâhim burada sünnet olmuştur. Ayrıca dünya yaratılmadan önce mevcut olan bu tapınak, ilâhî semada yer alan tapınağın tam izdüşümünde bulunmaktadır. Tapınağa şeytanlar (sitra ahra) giremez, onu Şekina melekleri korur (Coleman v.dğr., s. 43; ER, II, 213-215; IDB Suppl., s. 621, 623). Kutsallık derecesine göre Ulam (giriş), Hekhal (ibadetin yapıldığı ana avlu) ve Devir (en kutsal olan bölge) bölümlerine

ayrılan Kudüs tapınağında ibadetini yapmak isteyen halk ancak Hekhal bölgesine kadar gelebilir; Kodeş ha Kodeş (kutsalın kutsalı) olan Devir'e ise yalnızca yılda bir defa kefâret günü münasebetiyle başhaham girerdi. Gerek hac gerekse günlük ibadetler için tapınağa gelenlerin içeri girmeden önce, girerken ve çıkarken uymaları gereken birtakım kuralları vardı (ER, XIII, 59; EJd., XIII, 512; XV, 972).

Yahudilik'te temel harem bölgesi Kudüs'teki tapınak olmakla beraber özellikle erken dönemlerde harem olan başka mekânlar da mevcuttu. Bunların hepsi yine ilâhî tecellilerin vuku bulduğu (hierofonik) mekânlardır. Tapınak dışındaki en önemli harem alanları Sînâ'da (Çıkış, 19/12), Şekem'de (Tekvîn, 3/18-20), Mamre'de (Tekvîn, 13/18), Bi'r Seb'a'da (Tekvîn, 21/25-31), Bethel'de (Tekvîn, 28/10-22) ve Hebron'da (Tekvîn, 23/2) bulunmaktaydı. Fakat Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki tapınağı inşa edip dinî kült merkezini buraya taşıması ile diğer harem alanları önemini kaybetmiştir. Sayılar (35/13) ve Tesniye'deki (19/9) ifadelerden anlaşıldığına göre adı geçen şehirlerden Şekem ve Hebron aynı zamanda, içerisine giren suçlu kişilere eman verilen "sığınma şehirleri"ndendi. Tevrat'a göre suçlulara eman sağlayan diğer dört şehir Kadeş, Golan, Kanot ve Bezar'dır. Bununla birlikte erken dönemlerde harem mahiyetinde olan bu şehirlerin sonraları önemini yitirdiği bilinmektedir (IDB, I, 638, 639; IV, 24).

Yahudilik'tekine benzer bir harem anlayışı Hristiyanlık'ta geliştirilmemiştir. Bununla birlikte bazı gnostik hristiyan metinlerinde harem anlayışıyla ilişki kurulabilecek şekilde belli yerlerin kutsallığı konusuna temas edilmiştir. Bu tip çalışmalarda bir coğrafyaya kutsallık kazandıran figür Hz. İsa ile ilgilidir. "Hazinele Mağarası" olarak adlandırılan gnostik bir metne göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer dünyanın merkezidir, Hz. Âdem de burada yaratılmıştır; bundan dolayı Goltota adını alan bu yer kutsal bir bölgedir. Hristiyanlık'ta özellikle IV. yüzyıldan itibaren kutsal olarak kabul edilen mekânlar daha çok hac fonksiyonunu üstlenmiştir. Bununla birlikte maddî dünyadan ziyade uhrevî âleme ilgi duyan hristiyan düşüncesinde harem anlayışına denk düşen bir kavram gelişmemiştir.

Grek ve Roma topraklarında yine hierofonik sebeplere dayalı olarak geliştirilen kutsal coğrafyalar Yahudilik'teki harem anlayışına benzemektedir. Bu tip